

בית (ה)תפוצות – בית גולה פואטיקה ופוליטיקה של זיכרון בבית התפוצות

שלי שנהב־קלר

בשלהי שנות החמישים, על רקע כינונה ועצמאותה של מדינת ישראל וקיומה של תפוצה רחבת היקף, נולד בחוץ־לארץ הרעיון להקים במדינת ישראל את בית התפוצות. הרעיון צמח בקרב תומכים ומקורבים של ד"ר נחום גולדמן והגיע לידי הכרזה וחתומה בקונגרס היהודי העולמי ב־1959, במסמך יסוד רשמי; זה היה לצייון דרך. מטרתו היתה לכוון 'זיכרון חי לפזורה היהודית ולשמש כגשר בין ישראל לבין הגולה היהודית החיה'.¹

הקמתו של בית תפוצות ופתיחתו בסוף שנות השבעים בלב המטרופולין הישראלית היו בלי ספק מיזם היסטוריוגרפי־מוֹנָאלי חדשני ואף חתרני לימים ההם, מיזם שהוא ביטוי נאמן למונחים 'גולה' ו'תפוצה', המעוגנים בשיח המרכזי בנושא יחסי ישראל והתפוצות. היזמה והרעיון להקים את בית התפוצות ידעו תמורות וגלגולים; ואלה העתיקו את מרכז הכובד מהתפוצה לזירה הישראלית בתחילת שנות השבעים. בתהליך זה הידלדלה מאוד השפעת אנשי התפוצות אשר לקביעת היחס ההולם והראוי לתפוצה בת זמננו ולהצגתה בתצוגת הקבע, הקנונית, בבית התפוצות.

בית התפוצות לא היה לעוד מוזאון של תקופת השואה, לא למוזאון ליודאיקה כמוזאונים יהודיים באירופה ובארצות הברית, וגם לא למוזאון אתנוגרפי,² אלא הוא פרי של ניסוי מוזאוני 'מסוג אחר'.³ הניסיון להציג את היסטוריית הגלות של העם היהודי היה ראשון מסוגו בהיותו דוגמה ראשונית לאסכולה מוֹנָאלית חדשנית לימים ההם - לא עוד מוצגים מקוריים ואותנטיים,

* תודותיי לקוראי המאמר, שתרמו הארות ותובנות חשובות. עוד מבקשת אני להודות ל־ *Memorial Foundation For Jewish Culture*, New York על סיועו רב־הערך במחקר.

1 נחום גולדמן, 'גשר בין ישראל והגולה', בתוך: ג'פרי ויגודר (עורך), *בית התפוצות - השנים הראשונות*, בית התפוצות, תל אביב 1983, עמ' 5.

2 וואל קאהן, 'זיכרון והתבוללות - מוזיאונים יהודיים ואוספים יהודיים: שלב בהתפתחות הזיכרון היהודי', *סטודיו 17* (1990), עמ' 7-8.

3 ישעיהו ויינברג, 'מוזיאון מסוג אחר', בתוך: ויגודר, *בית התפוצות - השנים הראשונות*, עמ' 3.

כי אם מוצגים ומיצגים משוחזרים ומומצאים.⁴ ברבות השנים היה בית התפוצות לאחד מ'מקדשי הדת האזרחית בישראל'⁵ כמו אתרי 'צליינות חילונית',⁶ למקום 'עלייה לרגל' ולכלי אידאולוגי-חינוכי, בייחוד לישראלים וליהודים מהתפוצות. מכאן מתבררת חשיבותו הרבה בחינוך ובהנחלת סיפור היסטורי, זיכרון, זהות וטיפוח התודעה היהודית שהלכה והתחזקה.⁷

ביסוד המיזם עמד הרעיון להציג את העבר שנדחה והודחק ואת הגולה שנשללה, לא ממקום של כמיהה או נוסטלגיה וגעגוע לעבר.⁸ הנכונות והרצון של השותפים הישראלים לחפש שורשים ולטפח את הקשר לעבר באו לא מתוך כוונה לחזור לאותו עבר גלותי, אלא כדי לחזק ולהדגיש את היפוכו של העבר, את התשובה הציונית⁹ ולראות את ההמשכיות, מתוך תפיסה ישראלית-ציונית.¹⁰

כינונם ונפיצותם של מוזאונים ומרחבי זיכרון מוסברים בדרך כלל על רקע שינויים במציאות חברתית-תרבותית או על רקע אי-יציבות ולעתים ירידת קרנן של אידאולוגיות ואורחות חיים שיש רצון לשמר ולהציג.¹¹

הרעיון להקים את בית התפוצות צמח אפוא מתוך תביעה לייצוג ולהנכחה. תביעה זו באה מחוץ לישראל, מן ה'פריפריה' אל ה'מרכז', על רקע שתי מגמות: האחת - יכולת הנורמליזציה של העם היהודי ומעמד התפוצה היהודית לאור קיומה של מדינת ישראל;

4 שלי שנהב, 'בית התפוצות כמרחב פוסט מודרני: מוצגים, זיכרון ועבר יהודי', בתוך: גרשון בקון ואחרים (עורכים), איגוד - מבחר מאמרים במדעי היהדות, תולדות עם ישראל והחברה היהודית בת זמננו, מאגנס, ירושלים 2009, עמ' 127-148.

5 Myron Y. Aronoff, 'Civil Religion in Israel', *Rain*, 44 (1981), pp. 2-6

6 Dean MacCannell, *The Tourist – A New Theory of the Leisure Class*, Schocken Books, New York 1976

7 שלי שנהב-קלר, 'מבט אחורה לעתיד: היצג, זיכרון וזהות בבית התפוצות', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2000, בייחוד עמ' 139-250; יובל דור, 'משלילת הגלות לטיפוח התודעה היהודית', פנים, 24 (2003), עמ' 59-69.

8 Fred Davis, *Yearning for Yesterday*, Free Press, New York 1979; Susan Stewart, *On Longing: Narrative of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection*, John Hopkins University Press, Baltimore and London 1984

9 Arnold Lewis, 'Phantom Ethnicity: Oriental Jews', in: Alex Weingrod (ed.), *Studies in Israeli Ethnicity – After the Ingathering*, Gordon & Breach, New York 1985, pp. 133-157

10 יאיר אורון, זהות יהודית-ישראלית: מחקר על יחסם של פרחי הוראה מכל זרמי החינוך ליהדות בת-זמננו ולציונות, ספרית הפועלים, תל אביב 1993.

11 Robert Hewison, *The Heritage Industry: Britain in a Climate of Decline*, Methuen, London 1987; Bob West, 'The Making of the English Working Past: A Critical View of the Ironbridge Gorge Museum', in: Robert Lumley (ed.), *The Museum Time Machine*, Routledge, London & New York 1988, pp. 39-62; Bella Dicks, 'The Life and Times of Community – Spectacle of Collective Identity at the Rhondha Heritage Park', *Time & Society*, 6 (1997), pp. 546-555; Tamar Katriel, *Performing the Past: A Study of Israeli Settlement Museums*, Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, New Jersey 1997

והאחרת - אידאולוגיה אדוקה של שלילת הגלות בארץ, אם כרעיון ואם כמעשה, באופן סובייקטיבי או אובייקטיבי.¹² ברי שהרעיון נבט בתקופה שהמונח 'שלילת הגלות' גילם את תמציתו של הזרם המרכזי באידאולוגיה הציונית.

רוב המוזאונים ההיסטוריים, ומוזאונים אחרים שיש להם נגיעה לאירועים היסטוריים כאלה ואחרים, מוקמים לזכר עולם שהיה ושאינו עוד. מיזם בית התפוצות נולד במידה רבה מתוך איודאות בנוגע לעתיד, המאפיינת 'מחוזות זיכרון',¹³ ובכך ביקש להיות פורץ דרך ומחדש לזמנו. מתוך כוונה זו ביקשו הוגי הרעיון גם להציג את העולם היהודי שחרב ואת העבר שנמוג כגלעד לגולה, וגם להנכיח חיים קיימים והמשכיות בתפוצה. הגולה שהיתה בעבר והתפוצה שבהווה נתבקשו לדור בכפיפה אחת, זו לצד זו.

מוזאונים שיש להם נגיעה להיסטוריה נעים, כמחוזות זיכרון אחרים, בין עבר להווה ונעשים זירה דינמית של כוחות, אינטרסים ומאויים עוד משלבי היזמה והתכנון הראשוניים. מאזן הכוחות נע בדיאלקטיקה שבין פואטיקה לפוליטיקה של זיכרון.¹⁴

בית התפוצות, שנפתח לקהל במאי 1978, 20 שנה בערך לאחר שהפציע הרעיון, הוא לדעת דוגמה מובהקת למיזם תרבותי שיש לראות בו מיקרוקוסמוס של יחסי ישראל והתפוצות ובבואה של המתח הטבוע ביחסים שבין גולה לתפוצה. אני מסכימה לטענתו של גדעון שמעוני בדבר משמעותו ופרשנותו הגמישה של המונח 'שלילת הגלות' במשך השנים,¹⁵ ומציעה לראות בגלגוליו של פרויקט בית התפוצות את אחד הביטויים התרבותיים של שיח זה.

במאמר זה אבקש לעקוב אחר קורותיו של בית התפוצות ולהראות כיצד הוא נעשה זירת התנצחות אידאולוגית שנסבה על המתח שבין גולה לתפוצה. בראש ובראשונה יש להבין באיזה אופן הועתקה והועברה היזמה להקים את בית התפוצות, יזמה שהעלו וקידמו גורמים בתפוצה, לידיהן המנכסות של קבוצת ישראלים. מתוך הבנה זו אעמוד על התהליך שחולל את השינוי במהותו של רעיון ההקמה ושהביא לידי גיבוש תצוגת הקבע; תצוגה שמאפייניה כשל בית גולה, ולא כשל בית תפוצות.

12 יוסף גורני, החיפוש אחר הזהות הלאומית: מקומה של מדינת ישראל במחשבה היהודית הציבורית בשנים 1945-1987, ספרית אפקים, עם עובד, תל אביב 1990; אמנון רוז'קרוצקי, 'גלות בתוך ריבונות: לביקורת "שלילת הגלות" בתרבות הישראלית', תיאוריה וביקורת, 4 (1993), עמ' 23-55; יוסף גורני, 'בין שלילת הגלות להשלמה עמה', זמנים - רבעון להיסטוריה, 58 (1997), עמ' 102-107; גדעון שמעוני, 'בחינה מחדש של "שלילת הגלות" כרעיון וכמעשה', בתוך: אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ ויעקב הריס (עורכים), עידן הציונות, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל בשיתוף המרכז למדעי היהדות באוניברסיטת הרווארד והמכון לחקר הציונות וישראל באוניברסיטת ברנדיס, ירושלים 2000, עמ' 45-63; אניטה שפירא, 'לאן הלכה שלילת הגלות?', אלפיים - כתב עת בינתחומי לעיון, הגות, וספרות, 25 (2003), עמ' 9-54.

13 פייר נורה, 'בין הזיכרון להיסטוריה: על הבעיה של המקום', זמנים - רבעון להיסטוריה, 45 (1993), עמ' 1-9.
14 Robin Wagner-Pacifici and Barry Schwartz, 'The Vietnam Veterans Memorial: Commemorating a Difficult Past', *American Journal of Sociology*, 97, 2 (1991), pp. 376-420; Edward Linental, *The Struggle to Create America's Holocaust Museum*, Viking, Penguin Books, New York 1995
15 שמעוני (לעיל הערה 12).

תצוגת הקבע בבית התפוצות - לב המיתוס הציוני

בית התפוצות הוא מוסד תרבות מרכזי בחשיבותו הנמצא בקמפוס אוניברסיטת תל אביב, במבנה בטון רחב מידות, צמוד למכון לחקר התפוצות. מאז נפתח ב־1978 הוא פועל כמוזאון, ובו תצוגת קבע ותערוכות מתחלפות. תצוגת הקבע עומדת על כנה בלא שינוי למן היום שהוקמה, ואילו תערוכות נושא ותערוכות שיוחדו לקהילות יהודיות שונות הוצגו זמנית בשפע, כל השנים.

תצוגת הקבע, המוצגת בשלוש קומות בלי פתחים וחלונות למעט באכסדרה, היא עיקר חלל התצוגה: ניצבת בלב הבית ומשמשת סיפר (נרטיב) מיתוֹ היסטורי. התצוגה מעוצבת כסיפר על שגיבש וכתב אבא קובנר, והיא מאורגנת על קירות חללי התצוגה על פי שבע תמות: משפחה, קהילה, זכור, אמונה, יצירה, קיום ושיבה. האפוס היהודי מתואר בסיפור על משפחה שהולך ומתרחב עד לסיפר לאומי המאגד ומבנה 'קהילה יהודית מדומיינת'.¹⁶ סיפור מסגרת זה רוקם ומציג את העובדות ההיסטוריות במארג עלילתי המשלב בין מוצגים והיצגים משוחזרים ומומצאים, ללא חפצים אותנטיים, ובין אמצעי המחשה נוספים: תאורה, מוזיקה, קולות, אפקטים דרמטיים ועוד, שתקצר היריעה מלתאר.

התצוגה מספרת סיפור על גלות ושיבה כמו מיתוס היסוד המכונן בחברה הישראלית. סיפור התצוגה מתחיל בחורבן בית שני ומסתיים בשיבה, וכפי שמוצג בלוח האוריינטציה הפותח את שער הקיום, מדובר בסיפור מעגלי - תחילתו ביציאה מארץ ישראל, המשכו בגלות וסופו בשיבה למדינת ישראל.

רצף התצוגה נמשך עד תקופת האמנציפציה. התצוגה פוסחת על העולם היהודי בעידן המודרני, והגולה מוצגת כתקופה שחלפה ותמה. התפוצה היהודית של המאה ה־20, המתקיימת לצד מדינת ישראל, כמעט איננה מוזכרת למעט אזכורים אחדים שאינם ברצף הנרטיבי.

בשער הקיום מוצגים 13 מקומות המכונים 'תחנות', ובהן אלכסנדרייה, בבל, ביזנטיון, ספרד, אשכנז, האימפריה העות'מאנית ופולין-ליטא. כל תחנה מוצגת בתקופה שאינה עולה על כמה מאות שנים. בכל התחנות נראה שהקהילות בתחילת התקופה נתונות במצב של השתלבות ופריחה תרבותית, ובסיומה - במצב של משבר, קטיעה ואף חידולן של החיים היהודיים.

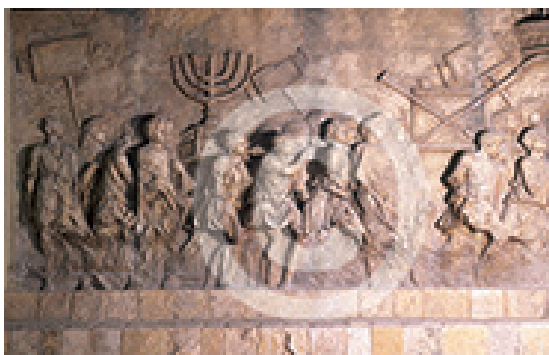
סיפור התצוגה הוא סיפור מהותני 'שהאירוע האחרון בו [שיבה] הוא האירוע החשוב והמודגש וכל השאר מוליכים אליו'.¹⁷ הסיפר מבוסס על 'חזון הגאולה הציונית', והוא מובנה ברוח התפיסות שטופחו ומוסדו בארץ, כמו 'מגולה לגאולה' ו'מחורבן לגאולה'. סיפר העל בתצוגת הקבע בבית התפוצות הוא אפוא שעתוקו המוזאלי של לב המיתוס הציוני המכונן. אבקש להתחקות כאן אחר תהליך הקמתו הדרמטי של בית התפוצות, שנמשך משלהי שנות החמישים עד פתיחתו. הניתוח ייעשה אגב מעקב אחר הכוחות המרכזיים שפעלו בזירה, האינטרסים שלהם, יחסי הגומלין ביניהם, התהפוכות וההכרעות שהתקבלו לאורך תקופה זו.

16 בנדיקט אנדרסון, קהילות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1999.

17 אלעזר וינרב, חשיבה היסטורית: פרקים בפילוסופיה של ההיסטוריה, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1987, עמ' 403.

מנורת שבעת הקנים על רקע מפת המקומות הקדושים בארץ ישראל, וירושלים במרכז. בית התפוצות, תצוגת הקבע

שער טיטוס, רומא, איטליה, נבנה בשנת 81 לספירה. תבליט עם כלי המקדש נישאים בתהלוכת הניצחון שנערכה לציון כיבוש יהודה וחורבן ירושלים. דגם מוגדל של התבליט. בית התפוצות, תצוגת הקבע

בעקבות ההבנות העולות מניחות מעמיק של החומר, אני מוצאת לנכון לחלק תקופה ממושכת זו לשלושה פרקי זמן, על פי החלוקה שלהלן.

- הפצעת הרעיון והנכחת התפוצה 1959-1969
- מהנכחת התפוצה להרחקתה 1970-1974
- מהרחקת התפוצה להדרתה 1974-1978

כל תת־פרק יוקדם בתיאור קצר של אירועים והתרחשויות שעמדו ברקע התקופה שתידון.

הפצעת הרעיון והנכחת התפוצה

1959-1969

התקופה שתידון בתת־פרק זה עומדת בסימן שני אירועים עיקריים ובעלי משמעות למערכת יחסי ישראל-תפוצות באותם ימים, ומן הראוי שאצייןם תחילה. האחד הוא הסכם ההבנות שנחתם בין נשיא הוועד היהודי-אמריקני לדוד בן־גוריון;¹⁸ והאחר, העימות הנוקב שהתנהל בין ד"ר נחום גולדמן לבן־גוריון בנושא היחס לגולה.¹⁹

18 הסכם ההבנות נחתם באוגוסט 1950 בין בלאושוטין, נשיא הוועד היהודי-אמריקני אז, ובין בן־גוריון. ההסכם ביטא הכרה חד־משמעית בקהילה היהודית בארצות הברית כ'אחות גדולה' ולא כגולה, והצהרת ויתור מצד ישראל על שכנוע יהודי אמריקה הצעירים לעלות ארצה. הבנות אלה חויבו מחדש בשנות השישים וב־1970 על ידי ראשי הממשלה אז. ראו: יוסי ביילין, מותו של הדוד מאמריקה: יהודים במאה ה־21, ידיעות אחרונות, תל אביב 1999, עמ' 127-129.

19 העימות הקשה שניטש בין בן־גוריון ובין ד"ר נחום גולדמן בכינוס הציוני העולמי שנערך בירושלים ב־1957 נסב על מהותה של הגולה. גולדמן טען כי הגלות היא גורל היסטורי, אמנם בלתי רצוי אך בעל ערך. בן־גוריון תקף אותו וביטא בדבריו הקיצוניים את 'תמציתה של שלילת הגלות הציונית

במחצית השנייה של שנות החמישים ביקשו בחוגים הקרובים לד"ר נחום גולדמן, אז נשיאו הנבחר של הקונגרס היהודי העולמי,²⁰ להקים בישראל בית לקונגרס. לשם כך נרכשו כמה דונמים באזור מנשייה שבין תל אביב ליפו.²¹ לרעיון זה נוספה עוד מטרה, להקים בישראל בית שייקרא על שם ד"ר נחום גולדמן וינציח את פעלו האדיר בעולם היהודי. שמו של גולדמן נקשר באותה עת בהסכם השילומים עם גרמניה, שלהשגתו 'ניהל מערכת חובקת עולם של פעולות וקשרים'.²² גולדמן היה בלי ספק 'יהודי קוסמופוליט', 'איש העולם' כפי שכינה אותו בנו.²³ מטרה זו הלכה ותפסה מקום נרחב בקרב תומכיו ומקורביו של גולדמן, ואפשר לראות בה לדברי דינה פורת ביטוי של תמיכה שנתיים לאחר העימות בינו לבין גוריון. בכך מתחזקת הקביעה הזאת: 'הדברים הגיעו מבושלים לקונגרס, וכבר היתה פעילות מוקדמת'.²⁴ על בסיס זה, בישיבת המליאה הרביעית של הקונגרס היהודי העולמי שנתכנסה באוגוסט 1959 בסטוקהולם, נתקבלה החלטה חד-משמעית להקים מוסד שייקרא על שמו של ד"ר גולדמן וינציח את פעלו למען העם היהודי. ההחלטה נחתמה בזה הלשון:

In recognition of the distinguished life-long leadership of Dr. Nahum Goldmann, president of the World Jewish Congress in contemporary Jewish life and in particular appreciation of his statesmanlike contribution to the unity of world Jewry, the preservation of its cultural heritage, the protection of its rights and the strengthening of its links with Zion and Israel,

The Fourth Plenary Assembly of the World Jewish Congress resolves that an institution bearing his name be established in Israel serve as a living expression of the cultural and spiritual bonds which link the Jewish communities in the Diaspora to Israel

ניסוח ההחלטה מבהיר חד-משמעית את הכוונה להקים מוסד הוקרה והנצחה לד"ר גולדמן. לאור החלטה זו החל גולדמן בעצמו, בסיוע דמויות מרכזיות בארץ,²⁵ לפעול לקידום הרעיון בשלושה ערוצים בו בזמן - חיפוש מקום לבית, רישום פורמלי וגיוס כספים.

הרדיקלית'. ראו: גורני, **החיפוש אחר הזהות הלאומית**, עמ' 105.
20 גולדמן נודע כרוח החיה בהקמתו של הקונגרס היהודי העולמי. עוד ב-1936, כשהוקם, הוא מונה ליושב ראש הוועד המנהל, ובשנת 1949 - לנשיא בפועל. משנת 1953 פעל כנשיאו הנבחר של הקונגרס.

21 סכום מכובד של כ-90,000 ל"י ניתן כהלוואה מיוס"ל רונזופט, אחד מידידי הקרובים של גולדמן. רונזופט, ניצול מחנה ברגן בלזן, חי בארצות הברית.

22 תום שגב, **המיליון השביעי: הישראלים והשוואה**, כתר, ירושלים, 1991, עמ' 213.

23 גווידו גולדמן, ריאיון, ניו יורק, 17.6.1998.

24 Dina Porat, 'Nahum Goldmann and the Establishment of the Diaspora Museum', in: Mark A. Raider (ed.), *Nahum Goldmann – Statesman Without a State*, Suny Press, New York 2009, pp. 255-271; ישעיהו ויינברג, ריאיון, 24.3.1985, ארכיון בית התפוצות.

25 ידידו הקרוב יונה אטינגר, שהיה ממקימי אוניברסיטת תל אביב, וד"ר מיכאל לנדאו, מנהל מפעל הפיס, אשר מילא תפקיד בסניף הישראלי של הקונגרס היהודי העולמי.

מקום לבית

בנובמבר 1959 החלו המגעים הראשונים בין גולדמן למרדכי נמיר, ראש עיריית תל אביב אז, שהיה עתיד למלא תפקיד מרכזי בהקמת אוניברסיטת תל אביב. בשל תמיכתו של נמיר במיזם, שעשוי להיות אבן שואבת תרבותית בעירו, ובשל ויתורו הברור של גולדמן על ירושלים, הכריע גולדמן כי הבחירה תיפול על תל אביב. החלטתו של גולדמן חוזקה בהבטחותיו של נמיר 'לקבל בחכירה מאת עיריית תל אביב שטח בן 22 דונם בערך, הנמצא מעבר לירקון', המקום שעתיד לקום בו קמפוס אוניברסיטת תל אביב. הבטחות אלה סוכמו סופית עם רישומו של בית התפוצות כחברה בע"מ, בשנת 1961.²⁶

שטחי האדמה שנרכשו מראש בשנות החמישים במנשייה²⁷ נמכרו שנתיים לאחר רישום בית התפוצות. הרווח הנאה ממכירתם נועד לממן את עלות ההקמה של הבית שיועד להיבנות בשטח קמפוס האוניברסיטה.

בשלב זה הוצא מכרז על הקמת הבניין, ובאותה שנה הוגשו הצעות שונות. את ההצעות בחן צוות שופטים חיצוני מארצות הברית, ובראשו האדריכל הנודע מיס ואן דה רווה. עם ההחלטה על האדריכלים הזוכים, בשנת 1965,²⁸ נתגבשה תכנית ובכללה שני מבנים סמוכים - בית התפוצות והמכון לחקר התפוצות כיחידה ארכיטקטונית אחת. כצפוי, ההחלטה להקים את בית התפוצות בקמפוס אוניברסיטת תל אביב עירבה את גורמי האוניברסיטה במיזם, והוקמה מועצה מטעמה שתטפל הן בכספים הן ברעיון. הרקטור דאז בן ציון כץ, והנשיא הראשון ג'ורג' וייז במיוחד, שמחו על כל יזמת בנייה בשטח הקמפוס, ולשם כך

סגרו הסכמים הן עם העירייה והן עם הסוכנות על השתתפות במימון. בו זמנית, סוכמו סיכומים והתקבלו החלטות [בין נחום גולדמן לפנחס ספיר] על שימוש בחלק מכספי השילומים ועל שימוש בכספי ההלוואות האמריקאיות שהפכו במהלך השנים לכספים שלא הוחזרו והומרו למענקים.²⁹

הבנייה בפועל בשטח האוניברסיטה החלה לאחר מלחמת ששת הימים, באוקטובר 1967. האגף הראשון של המבנה הושלם בתוך שנתיים ונפתח בו המכון לחקר התפוצות. חלקו השני של המבנה יתמלא בתוכן בתקופה הבאה ויהיה בית התפוצות רק עשור מאוחר יותר.

רישום וניסוח מטרות

בנובמבר 1961 נחתם בתל אביב תזכיר 'התאגדות בית התפוצות בע"מ'. התזכיר עסק בסוגיות ארגוניות וכלכליות, ובייחוד הגדיר את טווח הסמכויות והמטרות הרחבות שיש ליעד לבית התפוצות בעתיד. במסמך יסוד זה הועלו על הכתב לראשונה המטרות והיעדים

26 תזכיר התאגדות בית התפוצות בע"מ (להלן: תזכיר התאגדות), 14.11.1961.

27 ראו לעיל הערה 21.

28 שני אדריכלים ישראלים זכו בפרויקט: יצחק ישר, שכבר היה אדריכל בעל ניסיון, ואלי גבירצמן, אדריכל צעיר.

29 פרופ' שלמה סימונסון, ריאיון, תל אביב, 18.11.1993.

לעתיד של בית התפוצות:

להקים בישראל מרכז עולמי למחקר, לידע ולתייעוד של יהדות בת זמננו שייקרא בית התפוצות על שם נחום גולדמן, שימש להעמקת ידיעותיהם של תושבי מדינת ישראל ויהודי התפוצות על קהילות ישראל ברחבי תבל, ולימוד הדרמה האנושית הגדולה של פיזור העם היהודי בעבר ובהווה.³⁰

בהמשך התזכיר פורטו כ־30 תת־סעיפים במגוון תחומים. יצוינו כאן שלושה שממחישים את הרצון לעסוק בעולם היהודי העכשווי:

‘להקים יד ליהדות בת־זמננו על קהילותיה השונות’.

‘להקים, לקיים ולהחזיק ספריות, ארכיונים, מוזאונים ומוצגים שונים, הקשורים ביהדות זמננו’.

‘ליוזם, להחזיק ולקיים תערוכות בקשר ליהדות בת־זמננו’.³¹

במסמך זה הוגדר למעשה התפקיד האידיאולוגי, החברתי והתרבותי שתבע לעצמו אז פרויקט בית התפוצות לעתיד. בראש ובראשונה, לפעול כמרכז עולמי למחקר, לאיסוף ידע ולתייעוד של כל קהילות ישראל בתפוצה בת זמננו, לא כ‘אנדרטה’ לעבר אלא כמיצג של החיים בהווה. הצגת תערוכות אמנם מזכרת כחלק ממכלול הפעילות התרבותית שעל המוסד לקיים בעתיד, אבל הקמת מוזאון לא הוצגה כמטרה לעצמה.

גיוס כספים

לאחר שאושר המזכר ונחתם, התגייס גולדמן לתרגם את המסמך הרשמי מן הכתב אל המעשה ולנקוט צעדים לאיסוף כספים לקראת הקמת בית התפוצות. מימוש הרעיון והקמתו של מחוז זיכרון השתלבו במגמת ההנצחה הכללית שאפיינה את החברה הישראלית בשנים אלה.³² ואולם מלבד ההנצחה, גולדמן ושותפיו ביקשו לבסס אמירה ברורה על חיים והמשכיות מן העבר אל ההווה. לפיכך פנה גולדמן בכתב אישית אל ארגון הלנדסמנשפטים בניו יורק,³³ וניסח את בקשתו בזה הלשון

Every Jewish community will be asked to finance its own pavilion, and at the same time to contribute to the financing of the pavilions for the Jewish communities which have been destroyed... Not to allow the memory and image of these great communities to perish³⁴

30 תזכיר ההתאגדות (לעיל הערה 26), עמ' 1.

31 שם, עמ' 2.

32 שגב, המיליון השביעי.

33 ארגון הלנדסמנשפטים בארצות הברית כלל כ־3,000 תת־ארגונים קטנים של יוצאי קהילות שונות ועיריות שונות ממזרח אירופה, שנחרבו או חדלו להתקיים. את הארגון ייצג ‘ועד הארגונים של המגבית היהודית המאוחדת בניו יורק’.

34 מסמך הפנייה הרשמי באנגלית, ללא ציון שנה. יש מקום להניח שהוא מתחילת שנות השישים, לאחר חתימת תזכיר ההתאגדות.

בהמשך המסמך ציין גולדמן מפורשות כי הייעוד המהותי העיקרי של המיזם, מלבד הנצחת העבר, הוא לייצג את העולם היהודי בהווה ולהציג A current picture of what is happening in every Jewish community.³⁵

אנשי הלנדסמנשפטנים נענו לבקשה ונכוננו לתמוך ברעיון מתוך הזדהות עם ההצעה שלכל קהילה ייוחד חלל להנצחתה תמורת תרומה כספית.³⁶

במשך עשור, עד סוף התקופה הראשונה, כונה בית התפוצות בתכתובות ובחומר הפרסומי בשם The House of the World Jewish Communities.

העדפת השם 'בית הקהילות היהודיות בעולם' לא היתה עניין סמנטי בלבד אלא גם ביטוי של הימנעות ברורה ועקיבה מלציין מונחים ערכיים כמו 'תפוצה' או 'גולה'. המונחים 'גולה', 'גלות' או 'תפוצה' לא הזכרו אף לא באחד מהפרסומים והתכתובות שהופצו, אלא רק במסמך ההתאגדות שהבית נקרא בו רשמית 'חברת בית התפוצות בע"מ".

הבחירה בשם זה אינה אלא עדות לכוונה שהבית העתידי ינציח קהילות יהודיות מהעבר וגם ינכיח קהילות יהודיות מההווה. על בסיס זה נוסח תפקידו לעתיד של הבית: 'מקום מפגש ליהודי התפוצות המבקרים בישראל, בינם ובין עצמם ובניהם לבין תושבי ישראל'.³⁷ המוסד יועד לתרום להתקרבות ולהבנה בין בני הדור הצעיר בישראל ליהודי התפוצות, ולפיכך יגשר על הריחוק ביניהם.

שתי תמורות מהותיות ומכריעות היו עם סיומה של התקופה הראשונה. תמורה אחת היתה בהחלטת הנהלת אוניברסיטת תל אביב שלא להמשיך להשתתף במשימת התכנון של האגף המוזאלי,³⁸ בין השאר בשל שביעות הרצון שהביעו אנשי האוניברסיטה מהקמת המכון לחקר התפוצות.

התמורה השנייה היתה תולדת האירועים שקרו טרום מלחמת ששת הימים. האווירה והרגשת המצור שקדמו למלחמה והתבססות הנרטיב של 'עם לבדד ישכון'³⁹ מצד אחד והניצחון שסיים אותה מצד אחר, הטביעו את חותמם ביחסי ישראל-תפוצות. אירועים אלה חיזקו את הרגשת האהדה ושותפות הגורל מצד יהדות העולם כלפי מדינת ישראל, וזו נעשתה מרכזית בזהותם ובהווייתם.⁴⁰ הרגשות אלה תורגמו למערכת קשרים עם ישראל ולא יסוף כספים למענה.⁴¹

35 שם, ללא שנה.

36 חלק ניכר מהכספים שנאספו למטרה זו שימשו למימון תצוגת הקבע בבית התפוצות.

37 תזכיר ההתאגדות (לעיל הערה 26), עמ' 2.

38 ישיבת מועצת המנהלים בנוכחות נציגי אוניברסיטת תל אביב, 26.7.1969.

39 נורית גרץ, *שבויה בחלומה*, עם עובד, תל אביב 1988.

40 Arnold M. Eisen, *Galut: Modern Jewish Reflection on Homelessness and Homecoming*, Indiana University Press, Bloomington 1986; גורני, *החיפוש אחר הזהות*

הלאומית, עמ' 105; דן הורוביץ ומשה ליסק, *מצוקות באוטופיה: ישראל - חברה בעומס יתר*, עם עובד, תל

אביב 1990.

41 ביילין, *מותו של הדוד מאמריקה*, עמ' 131-132.

מהנכחת התפוצה להרחקתה

1974-1970

הרקע לתקופה שתידון להלן הוא השנים שחלפו ממלחמת ששת הימים עד מלחמת יום הכיפורים. שנים אלה נחשבות שנים של צמיחה כלכלית, של התעוררות הרגשות חזקות של שיכרון כוח מניצחון המלחמה והתחזקות הלאומיות הישראלית.⁴² על רקע מגמות אלה נאפשר להסביר לדעתי את העתקתו של פרויקט בית התפוצות לידיים ישראליות וריכוזו המוחלט במדינת ישראל, ובד בבד את התלות ואת ההישענות הכלכלית הנמשכת ביהדות התפוצות.

עקב סירובו של ג'ורג' ויזו, נשיא אוניברסיטת תל אביב אז, להמשיך למלא את תפקיד יושב ראש ועדת ההקמה של בית התפוצות, הועבר התפקיד לאישיות שמחוץ לאוניברסיטה. הוחלט לבחור את ד"ר מאיר וייסגל, שסיים באותם ימים את כהונתו כנשיא מכון ויצמן. לניהול הפרויקט בפועל ולהאצת תהליך גיבוש התכנית הסופית לבית, גייס ד"ר גולדמן את מר ישעיהו ויינברג, שניהל אז את תאטרון הקאמרי.⁴³ בינואר 1971, בישיבה מכרעת של האספה הכללית של בית התפוצות, נקבעה מסגרת ארגונית־ניהולית חדשה והוחלט:

חברי האסיפה הכללית יתמנו על ידי בעלי תפקידים של מוסדות שיש להניח שיתקיימו הרבה זמן... - עירית תל אביב, הנהלת הסוכנות היהודית, הקונגרס היהודי העולמי, אוניברסיטת תל אביב, וממשלת ישראל תיוצג על ידי שר האוצר.⁴⁴

מהחלטה זו עולה שהגורמים המעורבים קיבלו למעשה מעמד של נציגים שותפים, על בסיס מחויבות ואחריות כספית לכינונו של הפרויקט ולהבטחת קיומו בעתיד. נוכחותם הבולטת של נציגים ישראלים לעומת נציגים מהתפוצות משקפת את יחסי הכוחות בין הגופים המיוצגים באספה הכללית. עובדה זו הביאה בפועל להענקת עצמאות ואוטונומיה הולכת וגדלה לצוות ההקמה הישראלי של הבית, כפי שיתואר להלן. בהשפעת ישיבה זו ביקש גולדמן להתקדם לעבר הכנת תכנית קונצפטואלית לבית. לפיכך הציע לפנות אל שני ניצולי שואה ידועים העוסקים בכתיבה - אלי ויזל מארצות הברית ואבא קובנר מ־ישראל - בבקשה שיעלו על הכתב הצעה ראשונית. רעיונו של ויזל לא זכה לכל תמיכה ונדחה על הסף.⁴⁵ ויינברג העדיף בבירור את רעיונו של קובנר, וכך כתב: 'יש לו קוים משותפים לאלי ויזל, אבל הוא עדיף ומוכשר יותר הן על בסיס עבודתו

Erik Cohen, 'The Changing Legitimizations of the State of Israel', in: Peter Medding 42 (ed.), *Israel State and Society, 1948-1988*, Oxford University Press, Oxford 1989, pp. 148-165

ישעיהו (שייקה) ויינברג נעשה לדמות מרכזית עד פתיחתו של בית התפוצות ב־1978, והיה למנהלו הראשון בשנים 1978-1984.

ישעיהו (שייקה) ויינברג, ריאיון, וושינגטון הבירה, 11.2.1992.

45 'הרעיון של אלי ויזל נתפש כספרותי מדי, ללא גישה ויזואלית, והתמקד בתיאור עיירת הולדתו, ערב פרוץ המלחמה'. ויינברג, ריאיון (לעיל הערה 44).

במוזיאון ביד־מרדכי, והן על פי רעיון ה"שערים" התימאטי.⁴⁶ בהכרעה זו ניכרת בעיניי לראשונה העדפה ברורה של הצד הישראלי מזה של התפוצות. אלי ויזל ואבא קובנר שניהם ניצולי שואה, ומעלתם כאנשי עט היתה ידועה ומוכחת, ואולם העובדה שאלי ויזל כבר היה אז דמות ידועה ומוכרת בעולם היהודי שמחוץ לישראל לא עמדה לזכותו בהחלטה למנות כותב תכנית לתצוגה. אין ספק, ישראליותו של אבא קובנר גברה. כעבור חודשיים העלה קובנר את הצעתו הראשונית על הכתב בשמונה עמודים, ובהם הציג את גישתו ואת רעיונותיו הבסיסיים. בדברי ההקדמה תיאר את אופיו ואת תכליתו של הבית במילים האלה:

בית התפוצות צריך להיות מונומנט היסטורי... אשר יכנס בתוכו את זיכרון גולת ישראל המושמדת, לא כיצד הוא נחרב, אלא להמחיש מה נחרב... הבה נספר בשפה פלאסטית ליהודי הצעיר את סיפורו של בית סבא. סיפור חיים שאינם עוד.⁴⁷

קובנר נדרש בהצעתו בעיקר לעולם היהודי במזרח אירופה שלפני מלחמת העולם השנייה - 'סיפור חיים שאינם עוד'. דגש חזק הוא שם על האסונות, על מרטרולוגיה יהודית ועל חזון שיבת ציון, בהתעלמו מהעולם היהודי שבחלקי העולם האחרים במאה ה־20, ובתוך זה התעלמות מוחלטת מהתפוצה היהודית שלאחר מלחמת העולם השנייה. את תכניתו של קובנר סקר ישעיהו (שייקה) ויינברג, ראש הפרויקט ויושב ראש צוות ההיגוי, ובחנו שני היסטוריונים מחוץ לישראל - פרופ' סלו ברון ופרופ' סטיבן קאיזר.⁴⁸ בדוח שכתב ויינברג צוינו הערות עקרוניות, ובהן 'בעיית מקומה של גולת ארצות הברית ולטינו־אמריקה בעת החדשה ובימינו'.⁴⁹

סלו ברון, שנודע בהתנגדותו לתיאור ההיסטוריה של עם ישראל כמסכת רציפה של קרבנות, ביקר קשות את התכנית וטען נחרצות כי התצוגה נועדה להעביר מסר שחייב להישמע היטב Beyond the tale of suffering and discrimination,⁵⁰ ועל בסיס זה עליה לכלול את התקופה המודרנית במדינות אירופה וארצות הברית וכן להציג את תרומתם הגדולה של היהודים בעולם.

פרופ' קאיזר, על אף היותו היסטוריון, התעמק פחות בידע ובתכנים ונפנה לפן המוזאלי ולאופני ההמצגה דווקא. קאיזר הביע בבירור את חששו מהאפשרות שהתצוגה תהיה Jewish Disneyland.⁵¹

למרות הביקורות המהותיות שנמתחו על תכניתו המוצעת של קובנר, היא נשארה עקרונית במתכונתה המקורית. ההחלטה לאמץ אותה בישיבת מועצת המנהלים, שנכחו בה הן ד"ר גולדמן הן אלי ויזל, אף פילסה את הדרך לצעדים הבאים לקראת הרחקתם של התפוצה ונציגיה מכלל השפעה.

46 ישעיהו ויינברג במכתב אל נחום גולדמן, 28.2.1971, ארכיון בית התפוצות.

47 אבא קובנר, תכנית אפריל 1971, ארכיון בית התפוצות.

48 פרופ' סלו ברון מאוניברסיטת קולומביה, ופרופ' סטיבן קאיזר מאוניברסיטת UCLA.

49 ישעיהו ויינברג, דו"ח הערכת תוכנית התצוגה, 22.5.1971, ארכיון בית התפוצות.

50 סלו ברון, דו"ח הערכת תוכנית התצוגה, 19.5.1971, ארכיון בית התפוצות.

51 סטיבן קאיזר, דו"ח הערכת תוכנית התצוגה, 3.6.1971, ארכיון בית התפוצות.

הצעתו של קובנר היתה בבחינת מתווה בלבד ולא תכנית שלמה ומפורטת, ולפיכך היו ישיבות מועצת המנהלים בשנתיים הבאות⁵² למסגרת של שיח ודין של חברי המועצה בענייני תוכן. בישיבות שהתקיימו בנובמבר 1971 ובמאי 1972 הועלו כמה וכמה הצעות ונושאים לדין, כמו 'תפקיד ישראל בחיי יהדות הגולה'; 'אגודות לציין בכל הדורות'; 'תרומת היהודים לתרבות האנושית ולתרבות העולם'; 'המאבק הבלתי פוסק של עם ישראל בגולה על הבטחת קיומו והשאיפה לציין כגורם מרכזי במאבק זה'; ו'הצורך להבליט את מומנט הגבורה בכל הדורות ואת המאבק המתמיד לשיבת ציון'.⁵³

רעיונות אלה נדונו ברוח נינוחה, והמשתתפים היו לרוב תמימי דעים בעניינם. ואילו הישיבה השלישית, אשר נמשכה יומיים ביוני 1973 ואשר נכחו בה מלבד נציגי המוסדות הישראליים הקבועים, גם ד"ר נחום גולדמן והרב דוד משה רוזן, רבה של יהדות רומניה⁵⁴ - ישיבה זו היתה המסעירה והדרמטית מכולן. היא המחישה לראשונה כי המועצה אינה אלא זירת מתח וניגודים מהותיים בין נציגי התפוצה היחידים ובין הרוב המקומי הישראלי.

בחינה מעמיקה של פרוטוקול הישיבה חושפת בבירור את רצונן של שתי הקבוצות (הישראלים ונציגי התפוצה) להטביע חותם בתכנים שייכללו בתכנית וגם, ובעיקר, להכריע בסוגיה האידאולוגית - גולה כנגד תפוצה. הכרעה זו משקפת את שאלת המהות הפנימית של המיזם העתידי - האם בית התפוצות נועד להנכיח את התפוצה היהודית הגדולה והמגוונת

המתקיימת לצד קיומה של מדינת ישראל, או שמא נועד להיות מצבה לגלות שתמה? חשוב לציין כי שאלה עקרונית זו, שניצבה בלב הישיבה הנדונה, קשורה בבירור למתיחות רעיונית רחבה עוד יותר ששררה באותה תקופה סביב שתי תפיסות מרכזיות ומנוגדות זו לזו בעניין יחסי הכוחות שבין ישראל לתפוצה. מתוך תפיסות מתחרות אלה עלתה השאלה אם מדינת ישראל נתפסת כמרכז, והתפוצה - כפריפריה, ואולי בפועל מתקיימים שני מרכזים מקבילים.⁵⁵ ארנולד אייזן (Eisen) ניסח שאלה זו ניסוח חד וברור: Is Israel home? Is America exile?⁵⁶

הלך הדברים בישיבה חשף כאמור את הפער שבין שתי העמדות האידאולוגיות במועצת המנהלים - בין הרוב הישראלי הדומיננטי ובין נציגי התפוצות שכוחם לא עמד להם. הנציגים הישראליים תיארו את הגולה כנחלת העבר וביקשו למעשה להנציחה כגלעד בתצוגה העתידית. התעלמותם המוחלטת מהתפוצה הגדולה על קהילותיה עוררה את זעמם של שני נציגי התפוצה

52 סדרת ישיבות מהתאריכים: 3.11.1971, 17.5.1972, 25-26.6.1973.

53 דוברים מרכזיים בישיבות אלה היו ד"ר נחום גולדמן, אריה דולצ'ין, נציג הסוכנות היהודית, ויהושע רבינוביץ, ראש עיריית תל אביב-יפו.

54 הרב רוזן נודע כרבה של יהדות רומניה בשנים 1960-1980. הוא פעל גם כיושב ראש הפדרציה של הקהילות היהודיות וקיים קשרים אינטנסיביים עם השלטון ברומניה ועם גולדה מאיר ועם הדרג הבכיר בממשלתה. הוא זכה לכיבודים ולאתננים כאן בארץ, ובתוך כך שימש בין השאר חבר מועצת המנהלים של בית התפוצות.

55 Baruch Kimmerling (ed.), 'Between "Alexandria-On-The Hudson" and Zion', *The Israeli State and Society: Boundaries and Frontiers*, State University of New York Press, New York 1989, pp. 237-264

56 Eisen, *Galut: Modern Jewish Reflection on Homelessness and Homecoming*, p. 121

היחידים שנכחו בישיבה, והשניים ניסו להביע את מורת רוחם. גולדמן ביקש את זכות הדיבור והיה הראשון להגיב: 'לא יתכן שבית התפוצות יתייחס רק לעבר... הכרחי שהתצוגה תכלול מחלקה, אולי שער, אולי מבוא או שמא אפילו על הגולה של היום'.⁵⁷

הרב רוזן, שדרש לחזק את דבריו של גולדמן, נגע בלב לבה של המחלוקת האידאולוגית. מתוך עמדה זו ביקש להבהיר את תמונת המציאות ולהעמיד דברים על ממשותם: 'יש לזכור כי הגולה קיימת ומיליונים של יהודים חיים בה'. בהמשך הישיבה אף ביטא את דאגתו מהלך המחשבה ומרוח הדברים שנשמעו מפי רוב הנציגים הישראלים וקבע: 'חש אני שהתצוגה תהווה מעין מצבה של הגולה'.⁵⁸

שייקה ויינברג, אשר ניצח על הישיבה כיושב ראש הפרויקט, היה ער למרחק ולקיטוב העמוק שבין העמדה הישראלית לעמדת אנשי התפוצות. בבקשו לרכך ולמתן את האווירה הסוערת ושופעת הרגשות, בחר לנסח את הדברים באופן הזה: 'שאלת חיי הגולה בתקופתנו נדונה בצוות התכנון וייתכן שטרם מצאה את הפתרון המלא'.⁵⁹ כך ניסה לחמוק מהתמודדות עם לב לבה של המחלוקת. התבטאותו הזהירה בציניו: 'ייתכן שטרם מצאה את הפתרון המלא' השאירה כביכול צוהר לשיח אפשרי בנושא בעתיד. ואולם המשכו של התהליך בתקופה הקרובה, כפי שיתואר בהמשך הדברים, יגלה בבירור שלא היה כאן יותר ממס שפתיים.

פרופ' שלמה סימונסון, אשר נכח בישיבה כנציג האוניברסיטה וכראש המכון לחקר התפוצות, החריש עד אז, ובישיבה הזאת הוא היה הישראלי היחיד, אולי בשל היותו איש אקדמיה, שהעז לדבר על הפער היסודי בין שתי הגישות שנחשפו בישיבה. סימונסון קיבל עליו את הדבר שממנו חמקו שאר הנוכחים בישיבה, להעמיד בגלוי ובבירור את הסוגיה האידאולוגית, היסודית ביותר, וכך אמר: 'בהחלט רלוונטית השאלה אם התצוגה צריכה להיות מצבה לגלות או תיאור של הגלות כדבר הראוי להערצה'.⁶⁰

סימונסון הוסיף וקשר את הפן האידאולוגי בהיבט החזותי, והבהיר בתמצית את תהליך התכנון המתבקש בסוג פרויקט כזה: 'צריך לגבש אידאולוגיה ברורה לתצוגה ולרתום את האמצעים לביטוי המלא של הקו האידאולוגי הנבחר'.⁶¹

הישיבה הסתיימה בהתעלמות מוחלטת מהצורך להכריע בעניין הדילמה היסודית, וכן מדברי הטעם החשובים של סימונסון, ולא נקבע דיון נוסף בנושא. אף על פי כן, הישיבה נחתמה בהחלטה פה אחד, לדבוק בתכנית התמטית של אבא קובנר, ומועצת המנהלים מינתה אותו רשמית ל'עורך התצוגה'. קובנר התבקש לשמוע את חוות דעתם של היסטוריונים נוספים, ועם זאת הוגדר 'בעל ההחלטה הסופית'.

בסיום הישיבה לא הביע גולדמן מפורשות את תחושת התבוסה שנחל, ורק ביטא את אי-הנעימות שהרגיש כלפי אנשי התפוצות, ובייחוד כלפי ארגוני הלנדסמנשפטס בארצות הברית, שהצליח לגייסם להרים תרומות מכובדות ביותר. הוא שב והבהיר את הפער שנפער

57 התרגום במקור בפרוטוקול.

58 התרגום במקור בפרוטוקול.

59 פרוטוקול ישיבת מועצת המנהלים, 25.6.1973, ארכיון בית התפוצות.

60 ש.ם.

61 ש.ם.

בין הכוונות ובין ההצהרות המפורשות שניתנו בתקופה הראשונה וכן את המחויבות שבית התפוצות יהיה 'בית הקהילות היהודיות בעולם' וככזה יציג גם את התפוצות שבהווה. לשמע הקולות הרמים של הישראלים במועצת המנהלים, אשר תבעו כאמור כי בית התפוצות העתידי יציג בעיקר את העבר ולמעשה ייסוג לעולם שגווע, הרגיש גולדמן מחויבות להסביר לאנשי הלנדסמנשפטס כי נעשו שינויים ברעיון הראשוני של הפרויקט. הוא קיבל עליו להציג בפניהם את המצב החדש במילים אלה: 'בית התפוצות לא ייבנה לפי העיקרון של קהילה קהילה וביתנה וכי הנצחת הקהילות הבודדות תמצא את מקומה הראוי בארכיב ולא בתצוגה'.⁶² גולדמן היה הכוח היוזם והמניע בתקופה הראשונה ואף השנייה, בזכות השפעתו וקשריו בעולם היהודי שמחוץ לישראל, ואולם הופעתו כמיעוט חסר כוח והשפעה על מהלך הישיבה השלישית והמכרעת ביוני 1973, למרות טיעוני החזקים, העמידה אותו בשוליים. עובדה זו בישרה למעשה את היחלשות מעמדו במיזם ובקביעת התכנים והדגשים. מעמדו ייחלש עוד עם מעבר כובד הפרויקט לזירה הישראלית בתקופה הבאה, השלישית.

בסיומה של התקופה השנייה היה נתון בניין בית התפוצות בשלבי הבנייה הסופיים. העלות הכוללת עד מועד זה הסתכמה ב-14.5 מיליון ל"י. עקב חריגות עצומות מהתקציב שהוגדר מראש ובשל קשיים כספיים נוספים ביקשו אנשי מועצת המנהלים מגולדמן שיפנה שוב אל הלנדסמנשפטס בבקשת מגביית מיוחדת למימון התצוגה עצמה.

מהרחקת התפוצה להדרתה

1978-1974

הרקע לתקופה שתידון להלן הוא השנים שלאחר מלחמת יום הכיפורים עד פתיחת בית התפוצות ב-1978. שנים אלה עומדות בסימן הטראומה והמשבר שפקדו את החברה הישראלית בעקבות המלחמה שניחתה בהפתעה וערערה את ביטחון קיומה של ישראל. המהפך שהעלה את הליכוד לשלטון ב-1977 היה שנה קודם שנפתח בית התפוצות, ועל כן לא היה בו כדי להשפיע בשלב המאוחר, הנדון כאן, על מהותו של הבית.

שנת 1974 החלה בחששות כבדים מצד גולדמן למימושו הסופי של הפרויקט בגלל הקשיים הכספיים. בישיבת מועצת המנהלים בחודש פברואר הביע גולדמן חד-משמעית את דאגתו העמוקה ואת האחריות המתחייבת והמצופה ממנו כלפי ארגוני הלנדסמנשפטס, שמהם גייס כאמור תרומות אדירות לפרויקט: 'אם לא יוקם הבית ולא יושלם, יהיה זה "סקנדל ציבורי" וצריך יהיה להחזיר מיליונים ללנדסמנשפטס'.⁶³ קובנר, שנכח בישיבה זו, אשר בה נחשף לראשונה החשש הגדול מאי-היכולת להקים את מיזם בית התפוצות, לא ביטא כל דאגה ומחויבות לדבריו של גולדמן. חד-צדדית ובחוסר הבנה נזעק קובנר: 'לא הכסף הוא השיקול, צריך את הטוב ביותר... בית התפוצות הוא מפעל לדורות'.⁶⁴

על רקע אי-הבהירות הכספית בנוגע למימושו של פרויקט בית התפוצות הודיע פרופ' שלמה

62 ש.ם.

63 ישיבת מועצת המנהלים, 23.2.1974, ארכיון בית התפוצות.

64 ש.ם.

סימונסון, שאך מונה לרקטור אוניברסיטת תל אביב, כי בשל החלטת הוועד המנהל של המוסד 'אין האוניברסיטה רואה עצמה אחראית על בית התפוצות על אף מיקומו'. הוא דרש מגולדמן ומהנהלת בית התפוצות לתת תצהירים והסברים על כספים שניתנו לפרויקט.⁶⁵

בשל נסיגתה של אוניברסיטת תל אביב ממעורבות במיזם העתידי היה צוות ההקמה של הבית לעצמאי, אוטונומי ומשוחרר מעינה הבוחנת של הנהלת האוניברסיטה. בכך הושלם למעשה תהליך ההתרחקות המכוונת מגורמי התפוצה, שהיו בתקופות הקודמות חלק מעורב ומניע בפרויקט. במילים אחרות ייאמר כי מתוך שלא לשמו בא לשמו. מצב עניינים זה העניק לצוות ההקמה הישראלי חופש מוחלט ואפשר את הפעילות שהתרחשה בארבע השנים הבאות עד פתיחתו של בית התפוצות. בעשייה שהתנהלה כל כולה בארץ פעלו שלושה גורמים בעת ובעונה אחת: צוות היגוי, צוות מחקר ויועצים היסטוריים.⁶⁶ חשוב לציין שאנשי התפוצות לא זכו לייצוג כלשהו או לנוכחות אף לא באחד משלושת הצוותים הללו.

כנגד המעורבות הניכרת בנושאי תוכן ובסוגיות אידאולוגיות מכריעות, שאפיינה את דיוני מועצת המנהלים בתקופה השנייה, בשלב הנוכחי בלטו חוסר הבנה או היעדר מוכוונות לעניין המהות והמשמעות המוזאלית של הפרויקט. כשל זה נתן את אותותיו בשיח הפנימי בנושא בקרב חברי מועצת המנהלים, כאשר קשת של תפיסות ומושגים שימשו בערבוביה - מוזאון, תצוגה, תערוכה מתחלפת או קבועה. רעיונות ואפשרויות מוזאליים התערבבו אלה באלה וגלשו זה לתוך זה, וההכרעה בשאלות מה יוקם בעתיד ומה יהיה אופייה של התצוגה עוד לא נעשתה. ההתכתבויות והתפיסות הסותרות שעלו בדיונים חושפות ומשקפות מציאות זו.

פרופ' ברון ופרופ' קאייזר עוד היו ההיסטוריונים המומחים, ועם זאת ממודרים. לא נועצו בהם בשאלה האידאולוגית המכרעת של גולה מול תפוצה אלא בשאלה הנוגעת לחזות התצוגה בלבד. באחת הישיבות שהתקיימו בשנת 1974 עורר פרופ' ברון את סוגיית היקף המיזם ומהותו והעלה את השאלה אם הכנת תערוכה תהיה ראשית התהליך שיובייל למוזאון. ברון ביטא את העדפתו המלאה למוזאון במובנו הקלסי והזכיר לנוכחים הבטחות קודמות: 'זה למעלה מעשר שנים נאמר שהוא יהיה בית נכות לאיסופו ולשימורו של כל חומר חשוב הנוגע לתולדות עם ישראל בגולה'.⁶⁷ פרופ' קאייזר העדיף מוזאון בלתי קונוונציונלי ודחה את הייעוד של איסוף ושימור. תחת זאת הציע ליצור 'סביבות' תוכן שונות שיוצג בהן ידע מסוים, מהימן ומדויק מבחינה היסטורית. ואילו מאיר וייסגל הביע נמרצות את התנגדותו המהותית לראות במוסד המוקם מוזאון בכל מובן שהוא, וביכר לראותו כ'מוסד בעל ייעוד

65 פרופ' שלמה סימונסון, רקטור אוניברסיטת תל אביב, במסמך מיום 9.5.1974, ארכיון בית התפוצות.
66 בצוות ההיגוי: ישעיהו ויינברג (יושב ראש הצוות), ד"ר ג'פרי ויגודר (עורך אנציקלופדיה יודאיקה), פרופ' בצלאל נרקיס (מומחה לאמנות יהודית מהאוניברסיטה העברית בירושלים), קרל כץ וג'יימס גארדנר. חברי צוות ההיגוי הסתייעו במלאכת חברי צוות המחקר והיועצים היסטוריים. בצוות המחקר הקבוע: אבא קובנר, ד"ר אלי בן גל (היסטוריון, חבר קיבוץ ברעם), אידה הוברמן (בוגרת החוג לאמנות), פול קידר (איש צבא לשעבר ולימים קונסול כללי של ישראל בניו יורק) ודב מייזל (עוזרו האישי של קובנר, חבר קיבוץ אלונים). לעתים נוספו עוד אנשים למטרות מסוימות. היועצים לענייני היסטוריה רובם היו מאוניברסיטת תל אביב. 'אלה נבחרו על פי תחום המומחיות שלהם... ומכרו את ידענותם', מתוך ריאיון עם פרופ' יהודה ניני, תל אביב, 27.5.1998.

67 פרוטוקול ישיבת מועצת המנהלים, 9.7.1974, ארכיון בית התפוצות.

חינוכי פעיל⁶⁸.

הפן המוזאולוגי קיבל כיוון ותנופה ניכרת עם מינויו של קרל כץ⁶⁹ לתפקיד יועץ-העל המוזאוני של הפרויקט. המהלכים המוזאליים שנקט כץ, הצעותיו ודרך פעולתו הניעו את הפרויקט ולמעשה עיצבו את צורתה לעתיד של התצוגה. בתקופה הנדונה הוכרעה אפוא שאלת מהותה של התצוגה. קרל כץ המליץ לפנות אל ג'יימס גארדנר,⁷⁰ איש מוזאוניס בריטי, ולהציע לו את תפקיד מעצב-העל של התצוגה המוזאונית. גארדנר שמח לקבל את התפקיד הנכבד, ועם קורטוב של הומור אנגלי תיאר את הפגישה שסוכם בה עמו הסכם ההעסקה: They were rather shocked of my going off with the Jewish spirit under my arm⁷¹.

בארבע השנים הבאות נקבעו תוכני התצוגה במפורט על פי מתכונת ה'שערים' התמטית של אבא קובנר. תכנית התצוגה של קובנר היתה מחויבת במהותה בראש ובראשונה לשבע התמות, ולא לטווח זמן היסטורי ברור שעל פיו ייקבעו גבולות הזמן של תצוגת הקבע. במילים אחרות, אילו גובשה מראש מחויבות לטווח זמן מוגדר היתה מתבקשת השאלה מתי התצוגה מתחילה ומתי היא מסתיימת וכן אילו תקופות היסטוריות ייכללו בטווח שנקבע. היעדר הכרעה מהותית זו קבע למעשה את אופייה המיתי והאנטי-היסטורי של התצוגה.⁷² מאפיין יסודי זה אף חיזק את אופיו האידיאולוגי של הפרויקט, שהלם בשלמות את הצגת העולם היהודי שהיה בגולה והימנעות שיטתית מהכללת התפוצה שבהווה ברצף התצוגה, כפי שהוחלט סופית בישיבה השלישית שתוארה לעיל.

בשנים אלה קיים צוות המחקר וההיגוי ישיבות תכופות, ומדי פעם בפעם עלו בהן אי-אלו סוגיות אקטואליות ואירועים שהתרחשו בעולם היהודי באותו זמן, מתוך כוונה להציג או להנכיח אותם בתצוגה המתגבשת. הצעות, כמו מתן ביטוי להתעוררות של לאומיות יהודית ומאבק לחופש בקרב יהודי ברית המועצות בשנות השבעים, או הצגת חיי תרבות ויצירה בקהילות יהודיות מרחבי העולם בהווה - כל אלה נדחו בסופו של דבר על הסף באמתלות שונות.

תכנית תצוגת הקבע הסופית והמפורטת חוברת ותורגמה אחד לאחד לאמצעי חזותי. המוצגים עצמם רובם ככולם יוצרו בפועל בסדנאות אמנים ואומנים בניו יורק, בלונדון ובישראל.

בסוף שנת 1976 ציפו הכול שהבית יפתח כמתוכנן בתוך שנה, אך בין השאר בעיות כספיות חוזרות ונשנות האטו את התקדמות השלבים הסופיים. שנת 1977 קיבלה משמעות מיוחדת בשל העיסוק המתחייב בקביעת מדיניות לפעילויות של בית התפוצות, לכשייפתח. אנשי

68 ש.ם.

69 קרל כץ, יהודי אמריקני, היה ממקימי מוזאון ישראל ולימים מילא תפקיד בכיר במוזאון מטרופוליטן בניו יורק ונעשה יועץ עצמאי.

70 ג'יימס גארדנר היה איש מוזאוניס בעל ניסיון מוכח בעיצוב תצוגות ומוזאוניס בלתי קונוונציונליים בכמה מקומות בעולם.

71 ג'יימס גארדנר, ריאיון, לונדון, 1.12.1993.

72 'מעולם לא ראינו את תוכנית התצוגה הכוללת', פרופ' יהודה ניני, ריאיון (לעיל הערה 66).

מועצת המנהלים היו עסוקים בניסוח ובכתיבה של מטרות הבית ואופיו ההולמים בעיניהם. מהמסמך הכולל שנכתב אביא כאן רק שתי נקודות רלוונטיות שיש בהן כדי ללמד על עיקר היעדים שהציב לעצמו בית התפוצות:

בית התפוצות יקנה לעצמו מעמד של מוסד לאומי-תרבותי מן המדרגה הראשונה, שהשפעתו מקרינה גם מעבר למדינת ישראל - אל כל תפוצות הגולה... גיבוש פעילויות חינוכיות וארגון סיורים קבוצתיים מודרכים בתצוגות הקבע לתלמידים כחלק מתכנית הלימודים, מורים ומדריכים, צה"ל וקבוצות תיירים שביקוריהם מאורגנים על ידי מוסדות ציבוריים. כמו כן לגבש סמינרים למנהיגות צעירה מקהילות ישראל בגולה.⁷³

דברים אלה מבטאים בבירור את הרצון ואת היומרה של חברי מועצת המנהלים לעשות את בית התפוצות מרכז תרבותי-לאומי מן המעלה הראשונה; מוסד בעל צביון חינוכי המבקש להקדין מאורו 'אל כל תפוצות הגולה מעבר למדינת ישראל'. ההתנסחות במונח 'תפוצות הגולה' בתקופה שנכתבו הדברים מבטאת קיבעון בשימוש במונחים, ואפשר לראות בניסוח הכולל אמירה לא מפורשת שישראל היא המרכז, והתפוצה - פריפריה.

המועד הסופי לפתיחת בית התפוצות נקבע ל-15 במאי 1978, והחודשים שקדמו לו יוחדו לתכנון אירועי חגיגת הפתיחה הרשמית. באירוע הפתיחה החגיגי נכחו ראש הממשלה מנחם בגין, נשיא המדינה אפרים קציר, ד"ר נחום גולדמן, נציגי המוסדות הישראליים המעורבים ונציגים רבים מקהילות מרכזיות בתפוצות.

לסיכום, עיסוק בזיכרון למטרה כלשהי - שימור, הנצחה, גיבוש של סיפור היסטורי או היצג - קשור לעולם בתהליכים מורכבים של הבניה חברתית, של יצירת תרבות ועיצובה. בתהליך זה ההווה, כמו העבר, הוא מעין חומר נוזל, גמיש ומשתנה, המתפקד כ'משאב סמלי'⁷⁴ - שאפשר להתרחק ממנו, להתקרב אליו, להדירו ולמחקו. מעשה זה הוא תמיד מהותני, אידאולוגי ופוליטי, הפועל למען קבוצות מסוימות ונגד אחרות, ובו ניכר מאזן הכוחות ביניהן.

בית התפוצות, אשר נפתח 30 שנה לאחר קום המדינה ו-20 שנה לאחר שהפציע הרעיון להקימו, הוא דוגמה מובהקת למיזם תרבותי שעשה משאלת היחסים בין מדינת ישראל ליהודי התפוצות אתגר. אין ספק, עצם העלאת הרעיון מחוץ לישראל בשנות החמישים והבאתו אל החברה הישראלית היה מהפכני וחתרני לזמנו. העובדה ש-20 שנים חלפו מאז עד פתיחתו של הבית מלמדת על פתיחות-ימה ושינוי מגמה. מצד אחר היא משקפת בבירור יחסי כוחות שעם חלוף הזמן נדחקו בהם נציגי התפוצות לעמדה שולית, והרוב הישראלי הכריע בקבלת ההחלטות והוביל את עיצוב אופיו הסופי של הפרויקט.

במאמר זה ביקשתי להראות כיצד ככל שהתקדם תהליך הגשמתו של המיזם, כן הוא הלך והתרחק מהאידאולוגיה ומהמטרות הראשוניות שיועדו לו. הרעיון שצמח ביזמת אנשי התפוצות, ובייחוד מקרב חברי הקונגרס היהודי העולמי, ובמידה רבה בזכות מימונם של ארגוני הלנדסמנשפטים בארצות הברית, התכוון להציג ולהנכיח את החיים ואת הקהילות היהודיות שבתפוצות, ולא לשמש תצוגה וגלעד לעבר שנמוג ונכחד. מטרה זו, שראתה לעצמה קבוצת

73 מסמך תוכנית פעולה - הצעה, 3.7.1977, ארכיון בית התפוצות.

74 Arjun Appadurai, 'The Past as a Scarce Resource', *Man*, 16 (1981), pp. 201-219

יזמים מהתפוצות, ובראשה נחום גולדמן שפעל מתוך מעורבות אישית, כפי שטוענת פורת,⁷⁵ הלכה והתפוגגה אחרי התקופה הראשונה, עם עליית כוחם של הגורמים הישראליים בשתי התקופות הבאות.

בתהליך זה צוות ישראלי מקומי ניכס לעצמו את פרויקט בית התפוצות, ומתוך נקודת ראייה ישראלוצנטרית וציונית שמרנית יצר בית גולה, ולא בית תפוצות. לפיכך הטענה המובאת להלן בנוגע לשם המוסד: The term 'Diaspora' was elected over that of 'exiles', because: it carries a more positive connotation, one that fitted the museum's goal⁷⁶, טענה זו אינה עולה בקנה אחד עם הניתוח המוצע במאמר זה, המתבסס על מחקר קודם.⁷⁷ אדרבה, היא מחזקת את העובדה שאין תוכו של בית התפוצות כברו. תצוגת הקבע, ולא השם המתנוסס על קיר הבניין, היא המהות.

התצוגה מספרת סיפור מיתי של יציאה לגלות ושיבה. זהו למעשה סיפר על המתאר מסע מעגלי, שתחילתו בארץ ישראל וסופו במדינת ישראל. העמדת המסר והאמירה האידאולוגית בדבר סיום הגלות, בהתעלם מהתפוצה הקיימת, אפשרו להתרחק מגישה מוזאולוגית קלסית המבכרת מוצגים אותנטיים לעדות ולהוכחה. לצורך תיאור הסיפור העדיפו לאחוז בתפיסה הפוסט־מודרנית של חיקוי והמצאה,⁷⁸ או כפי שתמצת אבא קובנר 'כל השקר הזה, כולו אמת'.⁷⁹

אחרית דבר

ההתעמקות בתהליך ההקמה של בית התפוצות והבנת אופן גיבושה של תצוגת הקבע מעוררות את הצורך בהתייחסות קצרה לניסיונות שהחלו כבר לפני יותר משני עשורים לחולל שינויים בתצוגת הקבע. מגמה זו צמחה בראש ובראשונה מתוך ההבנה כי התיישנותה ואי־התאמתה למציאות ולתפיסות משתנות, מעמידות את תצוגת הקבע כבלתי רלוונטית ואף כדבר שאבד עליו כלל. שתי יזמות שהועלו בשנות התשעים נגנזו ולא יצאו אל הפועל.

בתחילת המאה ה־21 ביקשה אוניברסיטת תל אביב, בראשותו של פרופ' איתמר רבינוביץ, להניע מהלך של שינוי דרמטי ובנייה מחדש של התצוגה. לצורך זה נבחרה קבוצה של אנשי רוח ואקדמיה ובהם כותבת מאמר זה, שתשב על המדוכה ותגבש קונצפציה חדשה ועדכנית לבית. יזמה זו זכתה להבטחות כספיות מגוף כלכלי ישראלי ומגורמים בתפוצה, כנגד ההבטחה שיערכו שינויים ארגוניים מהותיים בתוך המוסד. ואולם המשבר הכלכלי שפקד את האוניברסיטה זמן קצר אחר כך וחוסר שיתוף פעולה מצד אנשי בית התפוצות סתמו את הגולל גם על יזמה זו. ב־2007 עלה מחדש הרעיון לחולל שינוי יסודי בבית התפוצות, עם כניסתו של המיליארדר הישראלי-רוסי ליאוניד נבולין, שנעשה לתורם העיקרי באמצעות קרן נדב שייסד. הקרן תומכת

Dina Porat (note 24 above), p. 257 75

Ibid. 76

שנהב־קלר (לעיל הערה 7). 77

שנהב (לעיל הערה 4). 78

79 אבא קובנר, 'המסר החינוכי של בית התפוצות', שיחה במפגש מדריכים, מאי 1985, ארכיון בית התפוצות.

בפעילותו השוטפת של הבית ובזכותה התאפשרו שינויים חזותיים בקומת הכניסה של הבניין ובחללי התצוגות המתחלפות. תכנית חדשה גובשה לתצוגה, על בסיס תכנית קודמת, ובה 'לא רק היסטוריה, אלא גם מה שקורה עכשיו', מתוך כוונה לתקן את המעוות ולהכליל את מה שהושאר 'מחוץ לגדר שנים ארוכות'.⁸⁰ לצורך מימוש המיזם מבחינת העיצוב נבחר מעצב אמריקני בעל ניסיון מוכח. בתקופה האחרונה הוקפאו הפעולות שנועדו להניע את התכנית ולהוציאה מן הכוח אל הפועל בשל קשיים כספיים. לעת עתה נראה כי עתידו של בית התפוצות לוט בערפל. אולי בסופו של דבר תיוותר תצוגת הקבע מ־1978 כמצבה לפרויקט המוזאוני המחודש, שלא יוקם.

80 נועם דביר, 'בית התפוצות, בקרוב האפליקציה', הארץ, 19.1.2012.